

AZ EURÓPAI UNIÓ OKTATÁSPOLITIKÁJÁNAK KIALAKULÁSA A JOGTÖRTÉNET TÜKRÉBEN

HOLLÓSI GÁBOR

BEVEZETÉS

Az oktatási politika Európában 1992-t megelőzően meglehetősen esetlegesen alakult – állapítja meg John Field.¹ A tagállamok az oktatásra mindig úgy tekintettek, mint ami a saját nemzeti fennhatóságuk alá tartozik, bár különösen a 80-as évek során, az Európai Bizottságban egyre erősebb meggyőződés alakult ki arról, hogy az oktatás az Európai Unió politikájának alapvető eszköze. Talán nem túlzás azt állítani – írja Halász Gábor –, hogy ebben a bírósági döntéseknek meghatározó szerepe volt.² Tanulmányom célja e „talán” homályának az eloszlatása: kísérletet tettem annak a folyamatnak a bemutatására, amely azt bizonyítja, hogy a jogfejlődés tevékeny és döntő szerepet játszott a közösségi oktatáspolitikai kialakításában. E folyamat felvázolására alapvetően két eszközt vettem igénybe, munkám módszertani határa a Maastrichti Szerződésnél húzódik. Eddig párhuzamosan vizsgáltam meg a gazdasági és társadalmi folyamatok előterében az oktatáspolitikai főbb irányvonalait az Európai Bíróság elé került peres esetekkel, s igyekeztem minél több kapcsolódó pontra fényt

deríteni. 1992-ben azonban megjelent az „írott jog” a közösségi oktatás területén, ekkortól tehát a Maastrichti Szerződés oktatási cikkelyét vettem elemzés alá.

A KÖZÖS OKTATÁSPOLITIKA

SZÜKSÉGESSÉGÉNEK KÖRVONALAZÓDÁSA

Az EGK (Európai Gazdasági Közösség) Szerződésében az oktatás mint szó sem szerepelt, ám a Római Szerződés némely cikkelye már sejtetni engedte a közösségi oktatáspolitikai kialakulásának lehetőségét.³ Az 1973-as olajárrobbanás hatására – amikor különösen magas munkanélküliségi ráta volt megfigyelhető az iskolát elhagyó fiatalok körében – kérte fel a Bizottság Henri Janne belga oktatási minisztert, hogy dolgozza ki a Közösség oktatáspolitikájának alapelveit.⁴ Az oktatási miniszterek tanácsa azonban felhívta a Bizottság figyelmét, hogy minden tagállamnak saját oktatáspolitikája van, amelyet tiszteletben kell tartani. Az 1980-as évek közepén azonban továbbra sem csökkent a munkanélküliségi ráta, s mindez a munkaerő-vándorlás felgyorsulásához vezetett. Noha az Adonnino Bizottság megfogalmazta a diplomák kölcsönös elismerésének szükségességét⁵, az Egységes Európai Okmány (1986) továbbra sem adott a Közösségnek hatáskört arra, hogy az oktatás területén közös politikát dolgozzon ki. Ekkorra azonban az Európai Bíróság joggyakorlata már javában folytatta a közösségi oktatásjog alapjainak lerakását.

AZ OKTATÁSBAN RÉSZTVEVŐK JOGAINAK ALAKULÁSA

A Casagrande-ügy⁶ (1974) háttérében az Európai Tanács 1968-as rendelete⁷ állt, amely biztosította a migráns munkavállaló gyermekének oktatáshoz való jogát, kimondva: „valamely tagállam állampolgárának a gyermekét, amennyiben az utóbbi a befogadó állam területén él, a befogadó állam polgáraival azonos feltételekkel kötelező felvenni az állami közoktatási, szakképzési intézményekbe, szakmunkás-képző tanfolyamokra”. Casagrande, a Németországban letelepedett olasz bevándorló azért perelte a német hatóságokat, mert azok ugyan biztosították gyermekének oktatását, de a tanulmányi segély folyósítását megtagadták tőle, mert nem német állampolgár. Az Európai Bíróság megállapította: az oktatásba történő bekapcsolódással összefüggő valamennyi jog tekintetében biztosítani kell a gyermek számára az esélyegyenlőséget. Az eset nyomán 1977-ben megszületett a direktíva a migráns dolgozók gyermekeinek oktatásáról.

A migráns munkavállalók oktatáshoz való joga a Laire-ügyben⁸ (1988) fogalmazódott meg. Laire asszony francia állampolgár volt, aki Németországban hol munka nélkül volt, hol nem. Végül úgy döntött, hogy egyetemi tanulmányokba kezd, s ezért tanulmányi hitelért folyamodott. Ezt azonban megtagadták tőle, mert nem rendelkezett ötéves megszakítás nélküli munkavisztonnyal. Az Európai Bíróság azonban rögzítette: a tanulmányok

folytatásához nyújtott hitel szociális kedvezménynek minősül.

A migráns munkavállalók hitveseinek oktatáshoz való jogát a Forcheri-ügy⁹ alapozta meg. Forcheri asszony, aki Brüsszelben az Európai Bizottság egyik tisztviselőjének a felesége volt, felsőoktatási intézménybe történő felvételekor megtagadta a külföldiekre kiszabott magasabb tandíj megfizetését. Az ebből keletkezett jogvita során a tagállami bíróság az Európai Bíróság intenciójára keresetének helyt adott.

A RÓMAI SZERZŐDÉS HATÁLYÁNAK KITERJESZTÉSE A PEDAGÓGUSOKRA

Ahhoz, hogy az EGK Szerződés munkavállalók szabad mozgására vonatkozó rendelkezései pedagógusokra is alkalmazhatók legyenek, be kellett bizonyítani, hogy a tanárok 1.) munkavállalók, 2.) nem gyakorolnak közhatalmat (ez esetben ugyanis a Szerződés értelmében a munkavállalók szabad mozgására vonatkozó rendelkezések nem alkalmazhatók), és hogy 3.) tényleges és valós gazdasági tevékenységet folytatnak.¹⁰

Deborah Lawrie Blum asszony, brit állampolgár a Freiburgi Egyetemen a középiskolákban történő tanításhoz szükséges készségeiről bizonyítványt szerzett, amikor azonban gyakorlati képzésben kellett volna részesülnie, akadályt gördítettek elé (1986). Tették mindezt azzal az indoklással, hogy a gyakornokok már közalkalmazottként kerülnek alkalmazásra, s ilyen funkcióit ő mint brit állampolgár nem töltheti be. Az Európai Bíróság ellentétes állás-

pontra helyezkedett: a szóban forgó tevékenység javadalmazás ellenében történik, ezért a felperes gazdasági tevékenységet folytat, tehát munkavállalónak minősül. Továbbá az a tény, hogy egy gyakorló pedagógus értékeli a diákok előmenetelét még nem elegendő annak kimondásához, hogy közhatalom gyakorlását feltételező munkaköről van szó.¹¹

Voltaképpen a Blum-ügy ismétlődött meg Annegret Bleis perében¹² (1991), amelynek tárgya egy német állampolgár és a francia Oktatási Minisztérium közötti jogvita volt. A nevezett hölgy, aki a Paris X. Egyetemen szerzett humán tudományokban képesítést, kérelmezte, hogy a középiskolai tanári pályához megkívánt készségek megállapításához előírt vizsgát letehesse. A minisztérium felvételekkel foglalkozó aligazgatója a kérelmező állampolgárságára való hivatkozással elutasította az alkalmassági vizsgára történő bocsátását. Az Európai Bíróság megerősítette korábbi álláspontját, miszerint a középiskolai tanári állás nem minősül államigazgatási állásnak.

A német állampolgárságú Kempf úr 1981-ben érkezett Hollandiába. Részleges munkaidőben (heti 12 óra) foglalkoztatott zenetanárként dolgozott, havi bruttó bére 984 holland forint volt. Megbetegedett, s állami pénzügyi alapokból különböző juttatásokban részesült. Amikor tartózkodási engedélyért folyamodott, kérelmét elutasították azzal az indoklással, hogy miután állami forrásokból részesült különböző juttatásokban, következésképp nem

tudja magát eltartani. Az Európai Bíróság viszont úgy vélte, hogy heti 12 óra tanítás, figyelembe véve az órákra történő felkészülést is, valós és tényleges tevékenység. Ebből viszont az következik, hogy még a részleges munkaidőben dolgozó pedagógus is valós és tényleges tevékenységet folytat. Nincs jelentősége annak, hogy az állami alapokból folyósított pénzügyi támogatás esetleg kiegészíti jövedelmét.¹³

Amennyiben pedagógus munkakörbe külföldi állampolgár kerül alkalmazásra, őt kollégáival azonos elbánásban kell részesíteni a bérezést, a társadalombiztosítást és a munkahely biztonságát érintő kérdésekben. Az Európai Bíróság ezt az álláspontját az Allué és Coonan ügyben¹⁴ erősítette meg, amikor a Velencei Egyetem két idegen nyelvet oktató tanára a velük szemben alkalmazott diszkriminatív elbánás miatt emelt panaszt, ugyanis az olasz kartársaiktól eltérően csak kevesebb szociális kedvezménnyel járó ideiglenes szerződést kötöttek velük.

Diszkriminációnak minősül-e a nyelvismeret követelménye – vetette föl a kérdést Anita Groener ügye¹⁵ (1989). A holland állampolgárságú festészeti tanárnőt Írországból nem tudták állandósítani, mert ír nyelvből sikertelen vizsgát tett. Groener az elutasító döntést azzal támadta meg, hogy a nyelvismeretet előíró miniszteri körlevél ellentétes az EGK Szerződés diszkrimináció tilalmával, hiszen a nyelv, melyen oktatnia kell, angol. Az Európai Bíróság megállapította, hogy az ír nyelv használata a nemzeti identitás és

kultúra kifejezésének eszköze. A tagállam jogosan védheti ezt, de ekkor sem sérthet meg olyan alapvető jogot, mint a munkaerő szabad áramlása. 1990-ben 68,6 millió ECU költségvetésű program indult be Lingua néven, mely célul a nyelvtudás javítását tűzte ki a tanárképzésben, a középiskolákban és a felsőoktatásban.

AZ OKLEVELEK KÖLCSÖNÖS ELISMERÉSE

A Római Szerződés felhatalmazta a Tanácsot, hogy a diplomák kölcsönös elismertetésének elősegítésére direktívákat dolgozzon ki.¹⁶ E direktívák kidolgozása vontatottan haladt. 1971-ben az oktatási miniszterek tanácskozása felkérte a Bizottságot, hogy hozzon létre egy olyan szakértői munkacsoportot, amely a diplomák kölcsönös és általános elismerésének lehetőségét vizsgálja meg. A tagállamok jogrendszere azonban e tekintetben olyan eltéréseket mutatott, hogy az elgondolást hamarosan ejtették. 1974-ben a Tindemans-jelentésben¹⁷ ismét felmerült az elgondolás. 1975-ben végre létrejött az első szektorális direktíva az orvosi diplomákkal kapcsolatban, de 1985-ig csak további hat szakmára vonatkozóan adtak ki ilyeneket. Amikor a Tanács 1988-ban direktívát alkotott a felsőfokú diplomák elismerésének átfogó rendszeréről, már több mint egy évtizede tornyosultak a bírósági ügyek.

Richard Hugh Patrick brit állampolgár az Egyesült Királyságban szerzett építész diplomát és kérvényezte, hogy praktizálhasson Franciaországban

(1977). Kérvényét elutasították arra való hivatkozással, hogy Franciaországnak nincs kölcsönösségi egyezménye a kérvényező országával, s egy ilyen konvenciót a Római Szerződés nem pótolhat. Az Európai Bíróság arra az álláspontra helyezkedett, hogy az a körülmény, hogy a Tanács elmulasztotta meghozni a kilátásba helyezett direktívákat, nem akadályozhatja meg Patricket abban, hogy szakmája gyakorlása céljából más tagállam területén teledpedjen le.¹⁸ Az eset ellenére is csak 1985 óta létezik építészekre vonatkozó direktíva.

Az osztrák Vincent Auer a pármiai egyetemen szerzett állatorvosi diplomát, de Mulhouse-ban teledpedett le. Először francia állatorvos keze alatt dolgozott, majd önállósítani próbálta magát. Ehhez felvette a francia állampolgárságot, de diplomájának elismerése ügyében elutasították. Az Európai Bíróság kimondta, hogy a Szerződés rendelkezik arról, hogy a Tanács e szabadságot korlátozó tényezők felszámolását célzó általános programot fogadjon el, tehát a diszkrimináció tilalmát közvetlenül alkalmazni kell.¹⁹ 1978-ban fogadták el a direktívát az állatorvosi diplomák kölcsönös elismeréséről.

Franciaországban a labdarúgóedzői szakmában történő elhelyezkedés feltétele megfelelő diploma birtoklása. A belga állampolgárságú Heylens úr diploma-honosítás iránti kérelme elutasításra került (1987). A Lille-i klub ennek ellenére szerződtette. A labdarúgóedzők szakszervezete ekkor Heylens bíróság elé idéztette. Az Európai Bíróság kifejtette: az, hogy az idevonatkozó

direktívák nem születtek meg, nem jogosít fel egy tagállamot sem az alapítási szabadság tényleges gyakorlásának a megtagadására a közösségi jog hatálya alá eső személytől.²⁰

Az akadémiai elismerés sohasem foglalkoztatta túlságosan a Közösséget, e kérdés a Krauz-ügyben²¹ (1992) merült fel. Dieter Krauz német ügyvéd egy brit egyetemen „mester” fokozatot szerzett, s címét Németországban is viselni kívánta. Ezt a problémát az európai jog nem tudta megoldani. Az ügyvédi hivatás gyakorlására is csak 1998-tól létezik direktíva.

KÖZÖSSÉGI OKTATÁSPOLITIKA – HIÁNYZÓ JOGSZABÁLYOK

1988 májusában az oktatási miniszterek megállapodtak egy olyan határozat szükségességéről, amelynek központját az európai dimenzió alkotja. 1986 és 1991 között az Európai Bizottság kilenc új oktatási és képzési programot fogadott el, több mint egy milliárd ECU költségvetéssel. Az Erasmus program (1987) azonban hamar bírósági üggyé vált.²² A program jogilag kettős talapzaton állt, egyrészt az EGK Szerződés közös szakképzési politika megvalósításának elveit lefektető cikkelyén nyugodott²³, másrészt azon, amely felhatalmazta a Tanácsot arra, hogy a Közösség céljainak megvalósítása érdekében intézkedéseket hozzon olyankor is, amikor a Szerződés erre vonatkozóan nem biztosít számára hatáskört.²⁴ A kettős jogalap azonban eljárási problémát vetett fel: míg az előbbi esetben az Erasmus jóváhagyásához elég lett volna

egyszerű többség a Tanácsban, valamint nem volt szükség az Európai Parlament bekapcsolására, addig az utóbbi esetben hozott döntések egyhangú állásfoglalást követeltek a Tanácstól, továbbá megkívták az Európai Parlament véleményének kikérését is. Az Európai Bíróság a jogütközés problémáját nem tudta feloldani, végül – maga is jogot sértve – a döntésbe bevonta a Parlamentet is, lévén „így demokratikusabb”. Nyilvánvaló, hogy a kettős jogalap kiiktatására lett volna szükség, ám Szerződésbe foglalt oktatási cikkely nélkül erre nem volt lehetőség. Aligha meglepő, hogy a Bíróság elé került a Petra (1988) és a Comett II (1990) program is. Végül az Ipari Kutatási és Fejlesztési Bizottság (IRDAC) jelentése (1990) adta meg az utolsó lökést a közösségi oktatáspolitikai szerződéses megfogalmazásához: a dokumentum arra a következtetésre jutott, hogy a versenyképesség legfontosabb meghatározója az oktatási és képzési rendszerek kibocsátása, különös tekintettel a felsőoktatásra. Európa ugyanis olyan kritikus időszak elején áll, amelyet globális verseny fog jellemezni, és amely versenyben a Közösség fejlett világból származó legnagyobb vetélytársai is jelen lesznek. Ezért arra van szükség, hogy a jelenlegi és jelentkező munkaerő képzési- és tudásszintjét fejlesszék, hogy Európa megtarthassa versenypozícióit.

OKTATÁSI CIKKELY A MAASTRICHTI SZERZŐDÉSBN

Az 1992. február 7-én elfogadott Maastrichti Szerződés formálisan is elis-

merete a közösségi hatáskört az oktatás terén. Az oktatási cikkely²⁵ „megfogalmazása vezérelveként szolgáló szubszidiaritás levegőjét árasztja magából”²⁶, azaz e területen a Közösség „csak akkor és csak olyan mértékben léphet fel, amennyiben az adott fellépéssel elérni kívánt cél a tagállamok fellépésével nem érhető el kielégítően, miközben a célzott fellépés – akár méretgazdaságossági okok, akár hatásai miatt – a Közösség révén jobban elérhető.”²⁷

Az oktatási cikkely szerint „a Közösség úgy segíti elő a minőségi oktatás fejlődését, hogy bátorítja a tagállamok közötti együttműködést, és – szükség esetén – maga is támogatja vagy kiegészíti intézkedéseiket”. Ezt nyomban a garancia megszövegezése követi: „a Közösség (...) teljes mértékben tiszteletben tartja a tagállamoknak a tanítás tartalmával és az oktatási rendszerek megszervezésével kapcsolatos felelősségét, akárcsak az egyes országok kulturális és nyelvi sokféleségét.”

Ezek után hat konkrét cselekvési terület, „specifikus szubszidiaritás”²⁸ kerül kijelölésre a Közösség számára: 1.) „Fejlessze az oktatás európai dimenzióját, többek között a tagországokban beszélt nyelvek tanulása és elterjesztése révén.”; 2.) „Előmozdítsa a felsőfokon tanulók és az oktatók mobilitását, beleértve ebbe a diplomák és a részképzések tanulmányi célokat szolgáló elismertetésének ösztönzését.”; 3.) „Előmozdítsa az oktatási intézmények közötti együttműködést.”; 4.) „Fejlessze a tagországok oktatási rendszereivel kapcsolatos tapasztalat- és informá-

ciócserét.”; 5.) „Előmozdítsa a fiatalok, illetve az oktatási és szociális intézmények nevelői közötti cseréket.”; 6.) „Ösztönzi a távoktatás fejlődését.” Amennyiben ezeken a területeken a Közösség szükségesnek tartja a harmadik országokkal vagy nemzetközi szervezetekkel való együttműködést, cselekvően léphet fel.

Ami az eszközöket illeti, az idézett cikkely megkülönbözteti a „bátorító intézkedéseket”, melyek kötelező érvényűek, illetve a nem kötelező érvényű „ajánlásokat”, továbbá megtiltja a tagállamok törvényeinek és rendeleteinek harmonizálását. Végül rögzíti, hogy oktatási kérdésekben a döntéshozatalnak közös döntéssel kell történnie, tehát az Európai Parlament bevonásával.

Mindannak ellenére, hogy a fentiek óriási jelentősége elvitathatatlan, három problémakörre szeretném felhívni az Olvasó figyelmét.²⁹

Az első a homályos megszövegezéssel kapcsolatos. A cél világos: minőségi oktatás, de a „minőségi” szó jelentése nem kerül közelebbi meghatározásra. Mit értünk alatta? Aztán a tagállamoknak oktatási rendszereik szervezésével kapcsolatos felelősségéről esik szó. Itt egyrészt az nem világos, hogy az „oktatási rendszerek szervezése” pontosan mit takar. Másrészt kifogásolható a „felelősség” említése, helyesebb lett volna „hatáskörökről” beszélni, mert a „felelősség” azt a benyomást kelti, hogy az Unió határozza meg az egyes tagállamok feladatait. Továbbá igencsak kétértelmű az a megfogalmazás, mely szerint a Közösség tevékenysége arra

irányul, hogy „fejlessze az oktatás európai dimenzióját, többek között a tagországokban beszélt nyelvek tanulása és elterjesztése révén.” Ez csak a tagállamok hivatalos nyelveire vonatkozik, vagy minden nyelvre, amelyet ezekben az országokban beszélnek?³⁰ Végül az oktatási cikkely hat specifikus szubszidiaritást nevez meg, de vajon csak ez a hat cél létezik, vagy csak példaként kerülnek említésre?

Ami a második problémakört illeti: az Európai Közösség „amennyiben szükséges, támogatja és kiegészíti” a tagállamok tevékenységét. Itt az nem világos, hogy kinek kell döntenie arról, hogy szükség van-e ilyen támogatásra és kiegészítésre. Másrészt mi történik akkor, ha a Közösség megsérti a szubszidiaritás elvét? A Szerződés seholy ad erről felvilágosítást. Pedig a bátorító intézkedések kényszerítő jellegűek, az ajánlásokat a tagállamok bírának figyelembe kell venniük, a Tanácsnak pedig felhatalmazása van irányelvek kidolgozására (még a Római Szerződés alapján), amelyek a diplomák kölcsönös elismerését segíti elő. A legutóbbi ráadásul előfeltételezi az oktatási anyag bizonyos szintű harmonizálását. Hiába tiltja tehát az oktatási cikkely a tagállamok törvényeinek harmonizálását, „a nem kívánt harmonizáció helyett de facto konvergencia következik be”.³¹

A harmadik problémakör tárgya az oktatás és a gazdaság viszonya. „Annak érdekében, hogy a jelen cikkben foglalt célkitűzések megvalósítását elősegítse, a Tanács (...) a Gazdasági és Szociális Bizottsággal (...) történő konzultációt követően (...) intézkedéseket fogad el...” Ha konzultálni kell a Gazdasági és Szociális Bizottsággal, az oktatás elsősorban gazdasági tevékenység? Ebben az összefüggésben meglepő, hogy a cikkely a „Szociálpolitika, oktatás, szakképzés és ifjúság” fejezetben kapott helyet.

KÖVETKEZTETÉSEK

Jogtörténeti megközelítésben a közösségi oktatáspolitikai kialakulásának három szakaszát különíthetjük el. Az olajválságtól az Erasmus perig az Európai Bíróság esetjoga volt a fejlődésben meghatározó. Az Erasmus pertől a Maastrichti Szerződésig a Bíróság állásfoglalásai a megváltozott oktatáspolitikai viszonyok közepette a jog hiányára mutatnak rá. Végül a Maastrichti Szerződéstől kezdve önálló oktatási cikkely egészíti ki az Unió joganyagát. Ezzel az egyensúly azonban a közösségi jog javára tolódott el, amely megfelelő garanciák hiányában olyan döntéseket is képes megalapozni, melyekre a tagállamok még nem eléggé elszántak. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy az oktatáspolitikusok elfogadják a fennálló helyzetet: a Maastrichti Szerződést módosító Amsterdami Szerződésben (1997) az oktatási cikkelynek csak a száma változott meg.³²

JEGYZETEK:

¹ Field, John: *Az európai dimenzió, oktatás, képzés és az Európai Unió*, kézirat, Oktatási Minisztérium, Budapest, 1998, 1. p.

² Halász Gábor: *Az oktatás és az európai in-*

- tegráció – ISM zárótanulmány, kézirat, Oktatási Minisztérium, Budapest, é.n., 3. p.
- ³ Például a 35. §, mely a közös agrárpolitika keretében rendelkezett együttműködésről a szakképzés terén, vagy a 47. § a diplomák kölcsönös elismerésének szükségességéről. In: Fazekas Judit (szerk.): *Az Európai Integráció alapszerződése, KJK-KERSZÖV Jogi- és Üzleti Kiadó Kft., Budapest 2000, 2002², 34., 38. p.*
- ⁴ Field, John: i. m. 4. p.
- ⁵ Field, John: i. m. 7. p.
- ⁶ Frazier, Carole: *Az oktatás és az Európai Unió*, kézirat, Oktatási Minisztérium, Budapest, é.n., 83. p.
- ⁷ Gyulaváry Tamás – Kőnczei György: *Európai szociális jog*, Osiris Kiadó, Budapest, 2000, 130. p.
- ⁸ Verbruggen, Machteld: *Az Európai Közösség és az oktatásjog*, kézirat, Oktatási Minisztérium, Budapest, é.n., 6. p.
- ⁹ Frazier, Carole: i. m. 86–87. p.
- ¹⁰ Ezt a követelményt a Levin-ügyben fogalmazta meg az Európai Bíróság.
- ¹¹ Gátos György – Király Miklós – Martonyi János – Tóth Tihamér (szerk.): *Válogatott ítéletek az Európai Bíróság esetjogából*, KJK-KERSZÖV Jogi- és Üzleti Kiadó Kft., Budapest, 1999, 2001², 2002³, II. kötet, 300–308. p.
- ¹² Frazier, Carole: i. m. 35–36. p.
- ¹³ Gátos György – Király Miklós – Martonyi János – Tóth Tihamér (szerk.): i. m. II. kötet, 308–312. p.
- ¹⁴ Verbruggen, Machteld: i. m. 17. p.
- ¹⁵ Várnay Ernő – Papp Mónika: *Az Európai Unió joga*, KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó Kft., Budapest, 2002, 373–374. p.
- ¹⁶ EGK Szerződés 54. cikkely, in: Fazekas Judit (szerk.): *Az Európai Integráció alapszerződése, KJK-KERSZÖV Jogi- és Üzleti Kiadó Kft., Budapest, 2000, 2002², 37. p.*
- ¹⁷ Frazier, Carole: i. m. 70. p.
- ¹⁸ Frazier, Carole: i. m. 57. p.
- ¹⁹ Frazier, Carole: i. m. 59–60. p.
- ²⁰ Várnay Ernő – Papp Mónika: i. m. 351. p.
- ²¹ Verbruggen, Machteld: i. m. 20. p.
- ²² Verbruggen, Machteld: i. m. 13–14. p.
- ²³ Római Szerződés 128. cikkely, in: Fazekas Judit (szerk.): i. m. 72. p.
- ²⁴ Római Szerződés 235. cikkely, in: Fazekas Judit (szerk.): i. m. 143. p.
- ²⁵ 126.§, in: Fazekas Judit (szerk.): i. m. 82. p.
- ²⁶ Lenaerts, Koenraad: *A szubszidiaritás elve és az Európai Közösség hatásköre az oktatás terén*, kézirat, Budapest, Oktatási Minisztérium, é.n., 47. p.
- ²⁷ Szubszidiaritás elve, 3B § 2. bekezdés, in: Fazekas Judit (szerk.): i. m. 25. p.
- ²⁸ Bekemans, Léonce – Balodinos, Athanassios: *Az oktatás, a szakképzés és a kultúra a Maastrichti Egyezményben*, kézirat, Oktatási Minisztérium, Budapest, é.n., 6. p.
- ²⁹ Postma, Andries: *A szubszidiaritás elve a Maastrichti Szerződésben*, kézirat, Oktatási Minisztérium, Budapest, é.n., 1–3. p.
- ³⁰ Hollósi Gábor: *Kisebbségek oktatása az európai jogban*, in: Kozma Tamás (szerk.): *Acta Pedagogica Debrecina CII*, Debreceni Egyetem, Debrecen, 2002, 181–220. p.
- ³¹ Bekemans, Léonce – Balodinos, Athanassios: i. m. 9. p.
- ³² A jelenleg hatályos 149. §, in: Fazekas Judit (szerk.): i. m. 82. p.

